

թյան մուտքն է դրդապատճառ համարում մասնատիրական ու համայնական հողերի այն սահմանազատման, որ ձեռնարկել էր Արտաշեսը, կանգնեցնելով իր անունը կրող հատուկ սահմանաքարեր⁵⁵։ Մասնատիրական տնտեսությունները՝ դաստակերտ-ագարակները, ուռճանալով էժան ստրկական ուժի առատության պայմաններում՝ իրենց հողերի սահմանները ընդլայնում էին ի հաշիվ համայնական հողերի, որով և անհրաժեշտ դարձավ վերահիշյալ ռեֆորմը, այդ խնդրի մեջ որոշ կարգ ու կանոն մտցնելու նպատակով։

Բացի գյուղատնտեսությունից, ստրուկների աշխատանքը կիրառվում էր նաև մի շարք այլ ասպարեզներում։ Մ. թ. ա. II—I դարերի Հայաստանում պետությունն նախաձեռնություններ հսկայական շինարարական աշխատանքներ էին տարվում։ Ժանապարհների շինարարությունը և վերանորոգումը, որ տեղական և տարանցիկ առևտրի անհրաժեշտ նախապայման էր, ջրանցքների կառուցումը, ուր Հայաստանը հին, մինչուրարտական և մանավանդ ուրարտական ավանդույթներ ուներ, տաճարների շինարարությունը, որ միշտ գտնվել ու գտնվում էր միապետների ուշադրության կենտրոնում, ռազմական շինարարությունը, որ անհրաժեշտ էր ժամանակի պատերազմներով լի իրականության մեջ, վերջապես նշված ժամանակաշրջանում մեծ թափ ու ծավալ ստացած քաղաքաշինությունը, այս բոլորը լայն ասպարեզ էր ստեղծում պետական կամ արքունի ստրուկների բանեցման, ինչպես նաև ստրկատիրական մեթոդներով կազմակերպված՝ պետական պարհակներ կատարող գյուղացի համայնականների աշխատանքի համար։

Ստրկական ուժը կիրառվում էր հատկապես առավել ծանր պայմաններում կատարվող աշխատանքներում՝ մետաղահանքերի, աղահանքերի մշակման գործում, որ հելլենիստական երկրներում սովորաբար թագավորի մենաշնորհն էր կազմում։ Այստեղ էին ուղարկվում նաև ստրկացված հանցագործները։

Արտադրության բնագավառից բացի, ստրուկները լայն կիրառում ունեին նաև տնային աշխատանքներում, իշխող դասակարգի ներկայացուցիչների սպասարկման գործում։

4. ՔԱՂԱՔԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հելլենիստական դարաշրջանի փառաբեր։ Հելլենիստական դարաշրջանում սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու զարգացման կարևոր ասպարեզ է եղել քաղաքը⁵⁶։ Հին Հայաստանի համար այդ հանգամանքը այնքան էլ պարզ չի դրսևորվում երկու պատճառով։ Նախ, որ քաղաքային կյանքն այստեղ չհասավ զարգացման այն աստիճանին, որին հասավ, ասենք, Ասորիքում, Փոքր Ասիայում և Միջագետքում։ Երկրորդ, ըստ երևույթին, գլխավոր պատճառը մնում է աղբյուրների սղությունն ու յուրահատուկ բնույթը, որոնց հետևանքով Հայաստանի քաղաքների մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ։

56 Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժգ. Այդ ռեֆորմի մասին մանրամասն տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ.։

56 Տե՛ս С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 1953, № 3.

Այսուհանդերձ, պահպանվածը, դիտվելով Առաջավոր Ասիայի քաղաքային կյանքի ընդհանուր պատատի վրա, թույլ է տալիս մի շարք արմատական հզրակացությունների հանգել, որոնք աներկբայորեն որոշում են հելլենիստական դարաշրջանի հայկական քաղաքների հիմնական բնույթը:

Մ. թ. ա. III—I դարերի Առաջավոր Ասիային ծանոթ էին ստրկատիրական քաղաքի մի շարք տիպեր⁶⁷: Դրանցից մեկը և կարևորագույնը հելլենիստական պոլիսն էր, որը կլասիկ հելլենական պոլսից ժառանգել էր նրա կազմակերպական ձևերը, բայց նրանից շատ էր հեռացել իր սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական էությունը, դադարելով լինել ինքնուրույն քաղաք-պետություն և դառնալով կիսաինքնավար քաղաք՝ մեծ պետության սիստեմում:

Այս տեսակետից հելլենիստական պոլիսը ավելի մոտ էր կանգնած նույն շրջանի քաղաքների մյուս տիպերին: Վերջիններից հայտնի են բաբելական քաղաքները՝ տեղական քաղաքային կյանքի երկարատև զարգացման արգասիք, Փոքր Ասիայի, Ասորիքի (հատկապես Փյունիկիայի) նույնպես հին արմատներ ունեցող քաղաքներն ու քաղաք-տաճարները, Պաղեստինի քաղաքները և ուրիշներ:

Բոլոր այս քաղաքները, որոնք ծագումով, արտաքին տեսքով, վարչական կառուցվածքով միմյանցից տարբեր էին, երևան են բերում բացահայտ նմանություն գծեր, երբ համեմատում ենք նրանց ներքին սոցիալական կազմը և հելլենիստական միապետությունների համակարգում կատարած դերը: Նրանք բոլորը բաղկացած էին բնակչության երկու հիմնական խավից՝ 1) տվյալ քաղաքի քաղաքացիական կոլեկտիվի, համայնքի մեջ միավորված լիիրավ քաղաքացիների համեմատաբար նեղ ու պարզորոշ գծագրված շրջանից և 2) քաղաքի մեջ և նրան շրջապատող (մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ առանձին քաղաքացիներին պատկանող) հողային տերիտորիայի վրա ապրող ու աշխատող ստրուկների ու կիսակախյալ ազատների զանգվածից: Ահա բնակչության առաջին խավը՝ քաղաքացիական համայնքները, որոնք իրական և պոտենցիալ ստրկատերերի կոլեկտիվներ էին և դրանով իսկ հակադրված ու վերադասված էին ոչ լիիրավ և իրավազուրկ մնացյալ բնակչությանը, հելլենիստական պետություններում օժտված են եղել մի շարք արտոնություններով և իրավունքներով՝ մասնակի ինքնավարության իրավունքով, շատ տուրքերից ու պարհակներից ազատ լինելու արտոնությամբ և այլն: Քաղաքային համայնքներն ունեին ինքնավարության մարմիններ, միապետների հետ գրագրություն էին վարում իրենց կյանքին վերաբերող զանազան հարցերի շուրջ: Թագավորները ընդարձակ հողային տարածություններ էին նվիրաբերում քաղաքներին: Հելլենիստական երկրներում կենտրոնական իշխանության և քաղաքների միջև ալդպիսի հարաբերությունները իշխող ու շահագործող դասակարգի տարբեր խավերի համերաշխության և դաշինքի արտահայտություն էին: Նման դաշինքն ու համերաշխությունը ուղղված էին շահագործվող զանգվածներին ճնշելու և սանձահարված պահելու, ինչպես և պետության քաղաքական՝ երկու կողմերին ձեռնտու ամբողջականությունը պահպանելու նպատակին:

⁶⁷ См. Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории городских общин древней Армении, էջ 3 և հաջ.

Միապետների և քաղաքների միջև, իհարկե, կային և հակասություններ. նրանք կիսաինքնավար քաղաքները ձգտում էին ավելի ու ավելի անկախության ու արտոնվածության, ապա միապետները, ընդհակառակն, ջանում էին արգելել այդ ձգտումների քաղաքական տեսակետից վտանգավոր, իսկ տնտեսական առումով վնասաբեր շափերի հասնող դրսևորումները: Կային նաև էթնիկական հակասություններ՝ մի կողմից հելլենիստական միապետների ու նրանց հունամակեդոնական շրջապատի և մյուս կողմից՝ տեղական քաղաքների բնիկ ավագանու միջև: Սակայն այդ հակասությունները երկրորդ պլան էին մղվում շահագործողների դասակարգային շահերի միասնականության հանդեպ:

Այդ փոխադարձ շահագործությունը և որպես սրահետևանք՝ քաղաքների զարգացման ու աճման համար թագավորների ցուցաբերած հատուկ հոգատարությունը քաղաքների աճման մշտական դրդիչներ՝ տարանցիկ ու տեղական առևտրի ու արհեստների բուռն զարգացման հետ մեկտեղ, հիմք հանդիսացան քաղաքային կյանքի վերելքի ու քաղաքաշինության վիթխարի այն երևույթի համար, որն ընդգրկեց ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքը և ծնեց հարյուրավոր նոր քաղաքներ:

Նոր փառափներ իրմնադրումը Հայաստանում: Այդ նույն ժամանակամիջոցում Հայաստանում հիմնվեցին տասից ավելի նոր քաղաքներ: Լինելով երկրի ներքին զարգացման արտահայտությունը, Հայաստանի քաղաքների բուռն աճը, դրա հետ մեկտեղ, նաև հելլենիստական քաղաքաշինության ընդհանուր պրոցեսի օղակներից մեկն էր: Այստեղ, ինչպես և հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրներում, թագավորների հիմնած քաղաքները կրում էին դինաստիական անուններ: Բազմաթիվ Ալեքսանդրիաների, Սելևկիաների, Անտիոքների և այլնի նման: Հայաստանում երևան եկան Երվանդաշատը, Նրվանդավանը, Արշամաշատը, Արկաթիակերտը, Արտաշատը, մի քանի Զարեհավաններ, Զարիշատներ, Տիգրանակերտներ, Վաղարշապատը և այլն:

Իրենց նկարագրի ու կառուցվածքի տեսակետից հին Հայաստանի քաղաքները մի տարատեսակ էին կազմում՝ հելլենիստական աշխարհի քաղաքների վերը թվարկված շարքում: Ակսենք նրանից, որ Հայաստանի մի շարք հնագույն քաղաքներ, ինչպես, օրինակ, Արմավիրը, Բազարանը, Անի-Կամախը ի սկզբանե ունեին և պահպանում էին տաճարային քաղաքների բնույթ: Ըստ Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկի, «Արմավիրցիների», այսինքն, ըստ երևույթին, Արմավիրի քաղաքային համայնքի ղեկավարը քրմապետն էր, ուրեմն և համայնքը պետք է կրեր թեոկրատիկ, տաճարա-քաղաքային բնույթ⁶⁸, որն այնքան բնորոշ է Միջագետքի, Ասորիքի, Փոքր Ասիայի համար: Սակայն տաճարային բնույթ ունենալով հանդերձ, դրանք իսկական քաղաքներ էին՝ արհեստագործական կենտրոններ, վաճառաշահ կետեր՝ երկրի ներքին առևտրի համար և միջազգային տարանցիկ առևտրական ճանապարհների վրա հանգույցներ կամ կայաններ⁶⁹: Սրա հետ մեկտեղ, նրանք երկրագործության կենտրոններ էին: Նրանց ծնունդն ու գոյությունն իսկ մեծապես պայմանավոր-

68 Հ. Մանեղյան, Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսարանությամբ, Երևան, 1946, էջ 49; Գ. X. Саркисян, Тигранакерт էջ 40 և հաջ.

69 Տե՛ս ստորև, էջ 665:

ված էր այս հանգամանքներով: Այժմ այդ հնագույն քաղաքներին սկսեցին ա-
վելանալ նոր, արդեն թագավորների կողմից հիմնադրվող ու նրանց հատուկ
հոգատարություն առարկա հանդիսացող քաղաքներ:

Նորաստեղծ այդ քաղաքների բնակեցումը կազմակերպվում էր, այսպես
կոչված, «սինոյկիսմոսի», այն է՝ համարենակեցման միջոցով, որն ընդունված
էր ողջ հելլենիստական աշխարհում որպես նոր հիմնադրվող քաղաքների շե-
նացման հիմնական եղանակ: Նոր քաղաքին իրենց բնակչության մի մասն էին
վիջում հին քաղաքները՝ կամավոր կամ հարկադրաբար: Երբեմն բնակչությունը
ներ բերվում էր բավականին հեռու տեղերից: Այսպես, Սելևկյանների մայրա-
քաղաք Անտիոքի «սինոյկացման»՝ համարենակեցման ժամանակ, բնակչու-
թյան մի մասը բերվել է Իոնիայի և Արշիպիսագոսի քաղաքներից: Հայապատա-
նում, տեղական քաղաքային բնակչության սղություն պայմաններում, օտար-
երկրյա քաղաքային բնակչության ներգրավումը մեծ չափերի պիտի հասներ:
Այն, հավանաբար, իր դերն է խաղացել արդեն Արտաշատի «սինոյկացման»
ժամանակ⁷⁰, որպիսի տերմինով է հենց բնութագրում Ստրաբոնը հայկական
մայրաքաղաքի հիմնադրումը⁷¹: Իսկ որ Տիգրանակերտի բնակչությունը մեծ
չափով բաղկացած էր վերաբնակեցված օտարերկրացիներից, դա հանրահայտ
փաստ է՝ վկայված բազմաթիվ հունա-հռոմեական պատմիչների կողմից:

Տիգրան Բ-ի ժամանակ նվաճված երկրների քաղաքային բնակչության
գաղթեցված վանգվածները Հայաստանում տեղաբաշխելու մասին անտիկ հե-
ղինականների տված պատկերացումը խիստ միատեղմանի է: Հետևելով նրանց,
պետք է կարծել, որ ամբողջ այդ կեսմիլիոնանոց զանգվածը նստեցվել է մի-
այն մեկ քաղաքում՝ Տիգրանակերտում: Որ դա չի համապատասխանում իրա-
կանությանը, երևում է ոչ միայն նման մի հսկայական քաղաքի ստեղծման
անհնարինությունից՝ այդքան կարճ ժամանակում (մի քանի տարի, այնինչ հին
աշխարհի հարյուրհազարանոց բնակչություն ունեցող քաղաքները գոյանում
էին դարերի ընթացքում), այլև հայկական աղբյուրների (Փավստոս, Խորենա-
ցի) պարզորոշ ցուցումներից: Սրանցից պարզվում է, որ գաղթեցվածները բնա-
կեցվել են, բացի Տիգրանակերտից, նաև Հայաստանի բազմաթիվ այլ հին ու
նոր քաղաքներում:

Քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը: Վերաբնակեցվածների
սոցիալ-տնտեսական վիճակը գնահատելու համար կարևոր է հաշվի առնել
այն հանգամանքը, որ Տիգրանը ոչ թե տեղահանում էր տվյալ նվաճված քա-
ղաքի բնակչության մի մասը, կամ որոշակի, ասենք, առևտրա-արհեստագոր-
ծական, խավերը (այդպիսի տնտեսկետ է եղել գիտությունը մեջ), այլ Հայաստան
էր տեղափոխվում ամբողջական քաղաքային համայնքների՝ իրենց լրիվ կազ-
մով: Ըստ Ստրաբոնի, օրինակ, նա «ամբողջ Մաժակը տեղահան անելով քշեց
Միշագետք և նրանով բնակեցրեց Տիգրանակերտի մեծ մասը»⁷², իսկ ըստ Պլու-
տարքոսի, նա «տեղահան էր անում հունական քաղաքային համայնքները»⁷³ և

⁷⁰ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигра́накерտ, էջ 42:

⁷¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6: Ս. Կելյաշարյան, Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում
և Հայաստանում, ՊՔԶ, 1964, № 1, էջ 111:

⁷² Տե՛ս Strabo, XII, 2, 9:

⁷³ Տե՛ս Plut., Lucul., 14:

այլն: Քանի որ սրանք կազմած էին լիիրավ քաղաքացիների կոլեկտիվներից, ոչ լիիրավ, սակայն ազատ բնակիչներից և ստրուկների զանգվածներից, ապա բոլոր այս սոցիալական կառուցույթները համալրում էին հայկական քաղաքների բնակչության համապատասխան խավերը: Նույնը պիտի ասել և նրանց զբաղմունքի վերաբերյալ: Վաճառականները, արհեստագործները, հողագործները շարունակում էին մնալ իրենց պարապմունքներին նաև նոր պայմաններում: Այս եզրակացությունը հենվում է նաև այն նկատառման վրա, որ նշված տեղահանումները սոսկ հելլենիստական քաղաքների նկատմամբ կիրառված գործողությունների չէին, այլ Հայաստանում քաղաքային կյանքը զարգացնելուն ուղղված քայլեր: Ընդհակառակն, Տիգրանի հակումները և նրան հաջորդած Արտաշեսյանների կրած «հելլենասեր» տիտղոսը ցուցաբերում են նրանց բարյացակամ վերաբերմունքը գաղթեցված բնակչության նկատմամբ:

Այստեղից կարելի է ենթադրել նաև, որ վերաբնակված համայնքները հայկական քաղաքների մեծ համայնքների ընդերքում պահպանում էին նաև ինքնուրույնության որոշ տարրեր, ընդհանուր խնդիրներում միայն ստորադաս լինելով քաղաքային իշխանություններին: Սակայն հույների մեջ սա երկար չտեղեց, որովհետև նրանք շուտով ձուլվեցին հայերի հետ: Ու եթե մենք ի վիճակի ենք դատել այդպիսի երևույթի մասին, ապա դա հրեական համայնքների օրինակով է, որոնք նույնպես Հայաստանի քաղաքներում բնակեցվել էին Տիգրան Բ-ի օրոք, բայց ավելի հակված լինելով իրենց կղզիացմանը, անաղարտ էին պահպանվում դեռևս մ. թ. IV դարի կեսերին, ինչպես հետևում է Փավստոսի և Խորենացու հաղորդումներից⁷⁴:

Եթե հայկական քաղաքների բնակչության մասին խոսելիս նախ նշվեցին օտարերկրացիները, ապա դա իհարկե, չի նշանակում, թե նրանք էին կազմում այդ քաղաքների հիմնական բնակչությունը: Պարզապես նրանք, իրերի բերմամբ, ավելի ցայտուն են ներկայացված առկա աղբյուրների մեջ: Ինչ խոսք, որ Հայաստանի քաղաքների բնակչության հիմքը կազմում էին հայերը: Անշուշտ, նոր քաղաքի բնակեցման ժամանակ, բացի տեղական քաղաքներից վերցվող բնակչությունից, ներգրավվում էր և գյուղական բնակչությունը, մասամբ հենց քաղաքի համար, մեծ մասամբ՝ նրա հողագործական գոտու համար, որի մասին դեռ խոսք կլինի: Բացի դրանից, առկա է Ապպիանոսի ուղղակի վկայությունը այն մասին, որ Տիգրանը իր հիմնադրած քաղաքում բնակեցրեց նաև հայ ավագանու շատ ներկայացուցիչների, ըստ որում եթեքեմ հարկադրաբար՝ ունեցվածքը բռնագրավելու սպառնալիքով⁷⁵: Անշուշտ, սրանց հատուկ դեր էր վերապահված՝ կազմել քաղաքի վերնախավը⁷⁶ և ստանձնել համայնքի տնօրինման գործը: Ըստ երևույթի՝ ավագանու այդ ներկայացուցիչները շուտով ըմբռնեցին իրենց նոր գոյավիճակի դրական կողմերը և եռանդուն կերպով գործի անցան: Պլուտարքոսի հաղորդման համաձայն, «որովհետև բոլոր մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները արքայի հանդեպ տածած սիրուց և

74 Տե՛ս Փավստոս, Դ, 66: Խորենացի, Բ, ԺԹ, Գ, ԽԵ:

75 Տե՛ս App., Mithr., 84:

76 Տե՛ս С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении,

հարգանքից դրդված (հոգում էին) քաղաքի աճի ու շենացման մասին, ապա այն լի է գանձերով ու կառույցներով»⁷⁷։

Վաղաֆեերի հողագործական գոտին։ Քաղաքները, ինչպես ասվեց, ունեին իրենց գյուղատնտեսական գոտին՝ կազմված գյուղերից ու դաստակերտ-ագարակներից։ Այս առթիվ տեղեկությունները գալիս են V դարի հայկական աղբյուրներից, բայց երևույթը հին է և ծագում է հելլենիստական շրջանից։ Նղիշեն հիշատակում է «Մեծն Արտաշատը՝ իր ավաններով հանդերձ», Գառնի, Անի և Արտազերս բերդաքաղաքները՝ իրենց ավաններով և եզրափակում՝ «Այս բոլորը, յուրաքանչյուրը գյուղերով և ագարակներով»։ Մի այլ տեղ նույն հեղինակը նորից հիշատակում է «նահանգն Արտաշատի, և Արտաշատն ամբողջությամբ և բոլոր գյուղերն ու ավանները, բոլոր շուրջն էին»։ Խորենացին խոսում է «Նրվանդի քաղաքի և նրա գավառի» մասին, Փավստոսը՝ Արտազերս բերդաքաղաքի և նրան «յուստաստ» տրված գավառի մասին⁷⁸։ Հողագործական այս գոտու գյուղերն ու ագարակները պատկանում էին մասամբ քաղաքային համայնքին, մասամբ՝ մեծատուն քաղաքացիներին։

Ահա այս մերձքաղաքային հողերի բնակչության և նրան վերադաս՝ քաղաքային համայնքի փոխհարաբերություններն են, որ ծնել են խորենացու մոտ հանդես եկող այն սահմանումը, որ նա վերագրում է Վաղարշակ թագավորին. «Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների»⁷⁹։

Ահա թե որքան սուր պետք է եղած լինի հակասությունը, եթե գյուղացիները հակադրվում են քաղաքացիներին՝ որպես իշխանների և խորենացու այս հաղորդումը, իհարկե, արտացոլում է ոչ թե հայկական վաղ միջնադարի իրավիճակը, որը բնութագրվում է, ընդհակառակը, քաղաքների թուլացմամբ ու անկմամբ, քաղաքների և գյուղերի տարբերությունների աստիճանական անհետացմամբ, այլ շատ ավելի վաղ՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանի պատկերը, որին հենց խիստ բնորոշ էր գյուղի և քաղաքի հակամարտությունը։ Նման պատկեր տեսնում ենք ասորական Կարկա դե Բետ Սելուի քաղաքի մ. թ. VI դարին վերաբերող ժամանակագրության մեջ, ուր հաղորդվում է, թե Սելուս Ա-ը (մ. թ. ա. 312—331) հիմնելով քաղաքը՝ կոչել է այն իր անունով և տեղի նրան ամբողջ մարդը... որպես ստրուկներ»⁸⁰։ Այս հաղորդումը, ծագելով մոտավորապես խորենացու ժամանակներից, նույնքան հարազատորեն է արտացոլում հելլենիստական ժամանակաշրջանի իրավիճակը, որքան խորենացու վկայությունը։

Այս պարագաներում, հասկանալի է, դաշինք պիտի գոյություն ունեցած լինի թագավորական իշխանության և քաղաքային համայնքների, նրանց բարձր խավի միջև։ Այդ դաշինքի դասակարգային արմատների մասին ասված է վե-

77 Plut., Lucul., 26.

78 Նղիշեն, էջ 68, 79։ Խորենացի, Բ, դ. Փավստոս, Դ, ԺԹ և այլն։

79 Խորենացի, Բ, Է։

80 Sht. H. B. Пузылевская, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1966, էջ 38 և հաջ.։

րը՝ նրա առաջին դրսևորումը հենց այն հանգամանքն է, որ քաղաքների գոյացումը նախապես տարեհրային երևույթ լինելով, այժմ ընդունել էր նրանց՝ թագավորների կողմից հիմնադրման ու կազմակերպման ձև. թագավորական իշխանությունը շահագրգռված էր նրանց բազմապատկմամբ և աճով, Երկրորդ դրսևորումը այն արտոնյալ վիճակն էր, որում գտնվում էին քաղաքները՝ գյուղական միջավայրի համեմատությամբ, Հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համար այս երևույթը իր իսկ ժամանակի աղբյուրներով լուսաբանված լինելով, Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկությունները դարձյալ ուշ շրջանից են գալիս՝ III—IV դարերի սահմանագծին պատկանող Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունից և V դարի հայ պատմիչներից:

Առևտուր և ագհեստագործություն: Հին Հայաստանի քաղաքների առևտրական կապերի, միջազգային առևտրի մեջ նրանց՝ որպես առևտրական ճանապարհների վրա գտնվող կարևոր տարանցիկ կետերի ու հանգույցների, խաղացած դերի մասին պահպանվել են որոշ տեղեկություններ: Հելլենիստական աշխարհի կարևորագույն տարանցիկ առևտրական ուղին, որ Պարսից ծոցից Տիգրիսյան Սելեկիայի, Տիգրիսի հովտի ու Զեզմայի վրայով տանում էր դեպի Անտիոք, անցնելիս է եղել Մոփքի վրայով (նախկինում՝ Արեմենյան շրջանում, այստեղով էր անցնում «արքայական ճանապարհ»-ը): Մոփքի Արշամաշատ և Արկաթիակերտ քաղաքները այդ ճանապարհին կարևոր տարանցիկ կետեր էին: Մոփքի թագավորները հատում էին իրենց դրամները՝ հունարեն մակագրություններով⁸¹:

Հելլենիստական աշխարհի մյուս, հյուսիսային առևտրական տարանցիկ ուղու վրա խոշորագույն դեր էր խաղում Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արտաշատը: Նա էկրատանից՝ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքի վրայով եկող ու Արաքսի հովտով դեպի սևծովյան նավահանգիստները տանող տարանցիկ ուղու կարևորագույն հանգուցակետն էր և որպես այդպիսին՝ Անդրկովկասի ամենամեծ ու ամենահարուստ քաղաքը⁸²:

Կասկածից դուրս է, որ լայն ծավալ ստացած միջազգային առևտուրը, իսկ էլ ավելի մեծ չափով՝ երկրի ներքին պահանջմունքները և հատկապես իշխող դասակարգի ու արքունիքի պահանջմունքները, պետք է խթանեին արհեստագործական արտադրության շատ ճյուղերի զարգացումը: Սակայն մի կողմից՝ հայկական քաղաքների թույլ հնագիտական ուսումնասիրության հետևանքով, նյութական աղբյուրների սղության պատճառով է, որ այդ արտադրությանը, մասնավորապես մ. թ. ա. վերջին դարերի ժամանակաշրջանին վերաբերող ուղղակի տվյալները աննշան են: Պետք է նշել, սակայն, որ ժամանակին անցկացված Վաղարշապատի պեղումները, մանավանդ Գառնիի ամրոցի և դամբարանադաշտի պեղումները, որոշակի նյութ են տալիս դատելու համար մ. թ. առաջին դարերի արհեստագործության և դրանով իսկ մի փոքր ավելի վաղ ընկած բուն հելլենիստական ժամանակաշրջանի արհեստագործության ընդհանուր նկարագրի մասին: Այդ ուղղությամբ մեր գիտելիքների բազմապատկմա-

81 Տե՛ս Я. А. Македзян, О торговле и городах Армении, изд. 2-е, էջ 30 և հաջ.:

82 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

նը անշուշտ կնպաստեն նաև այժմ սիստեմատիկորեն տարվող Արմավիրի պեղումները:

Առայժմ գոյություն ունեցող հնագիտական և մատենագրական նյութերի հիման վրա աներկբայելիորեն կարելի է նշել հայկական քաղաքներում այնպիսի արհեստների գոյությունը, ինչպիսիք են մետաղագործությունը՝ իր տարատեսակներով, երկաթագործությունը, թերևս պողպատյա իրերի արտադրանքը, պղնձագործությունը, որոնց արգասիքն են պեղումների ժամանակ հայտնագործված զենքերը, աշխատանքային գործիքները, առօրյա կյանքը սպասարկող առարկաները և զարդերը, քարտաշությունն ու ընդհանրապես քարագործությունը, որոնց վկաններն են ալլեայլ բերդերն ու շինությունները և նրանց պատկանող քարե նրբակերտ զարդերը, բրտաագործությունն իր ճյուղավորումներով, սկսած կավե մեծ ու փոքր անոթների արտադրանքից մինչև նրբին տերակոտյա քանդակները, արձանագործությունը, ապակեգործությունը, փայտամշակման գործը, ոսկրագործությունը, ջուզհակությունը, ոսկերչությունը և այլն, և այլն⁸³:

Սրանց գոյության պերճախոս վկաններն են, ինչպես ասվեց, պեղումներով հայտնաբերված բազմաթիվ իրերը, որոնց թվում, շարքային արտադրանքի զանգվածի մեջ, հաճախ հանդիպում են այնպիսի բարձրարվեստ շինվածքներ, որոնք խոսում են թե՛ Հայաստանում ամենահին կուռ արհեստագործական ավանդույթների գոյության, թե՛ հելլենիստական շրջանում այստեղ ձեռք բերված բարձր մակարդակի մասին:

Այսուհանդերձ, տվյալների սղությունը և յուրատեսակությունը թույլ չեն տալիս անհրաժեշտ չափով բացահայտելու արհեստագործության սոցիալական նկարագիրը, հատկապես դատելու համար, ասինք, այդ արտադրության մեջ ստրուկների մասնակցության չափերի մասին, Հայաստանի պայմաններում նրանց աշխատանքի շահագործման առանձահատկությունների մասին՝ հելլենիստական աշխարհի մյուս երկրների համեմատությամբ:

Հիմ հայկական ֆաղաֆների անկումը: Հին Հայաստանի քաղաքների, որպես պատմական որոշակի դարաշրջանին հատուկ և նրա ծնունդ հանդիսացող երևույթների համար, բնորոշ են նաև նրանց անկման հանգամանքները: Այդ քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չհարատևեց մ. թ. IV դարից այս կողմ⁸⁴:

Խիստ բնորոշ է, որ V դարի աղբյուրներում Հայաստանի բաղկացուցիչ մասերի կամ հայ ժողովրդի սոցիալական կազմի թվաքանակի ժամանակ քաղաքները՝ որպես բնակավայրերի տարատեսակներ կամ քաղաքացիները՝ որպես բնակչության որոշակի կարգ, երբեք չեն հիշատակվում: Այս բոլորը վկայում է հին, հելլենիստական շրջանում գոյացած քաղաքների անդառնալի անկման մասին⁸⁵:

Քաղաքների անկումը Հայաստանում շարունակվեց շուրջ հինգ դար: Քաղաքային կյանքն սկսեց աշխուժանալ միայն IX—XI դարերում և նոր ծաղկման

⁸³ Տե՛ս «Гарни, II», Б. Н. Аракелян, Результаты работы гарнийской археологической экспедиции 1951—1955 гг. (античный период), Ереван, 1957. էջ 42 և հաշ., 86 և հաշ.: С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в Древней Армении, էջ 26 և հաշ.:

⁸⁴ Տե՛ս Փավստոս, Գ, իդ, 66: Խոսեմացի, Գ, լե: Ղազար Փարպեցի, էջ 63, 121, 144:

⁸⁵ Տե՛ս Դ. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 102, 135:

հասավ XII—XIII դարերում: Սակայն հին քաղաքներից գրեթե ոչ մեկը չվերածնվեց: Քաղաքային նոր կենտրոնները առաջացել են աշխարհագրական նոր վայրերում և նոր սոցիալ-տնտեսական զարգացման պայմաններում:

5. ՔՐԻՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԱՃԱՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հին աշխարհում կարևոր սոցիալական դաս էր հանդիսանում քրմությունը, որը համախմբված էր տաճարների շուրջը և հսկայական դեր էր կատարում երկրի հասարակական, ինչպես նաև տնտեսական կյանքում: Նրա հասարակական կշիռը պայմանավորված էր պոլիթեիստական կրոնի՝ որպես տիրապետող գաղափարախոսության, դերով, տնտեսական նշանակությունը՝ տաճարների հարմարությունը, որի նշանակալից մասն էին կազմում հողային տարածությունները⁸⁶:

Ինչպես հինարևելյան և հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս պանթեոնի բոլոր աստվածներն ունեին իրենց պաշտամունքի վայրերը՝ տաճարները, և ինչքան բարձր էր աստվածության կարգը, այնքան բազմաթիվ էին ու ճոխ նրա պաշտամունքին նվիրված սրբատեղիները: Հին Հայաստանը, ինչպես ասվեց, բացառություն չէր կազմում նաև այն երկրների միջև, որտեղ գոյություն ունեին իշխող դինաստիայի պաշտամունք: Դինաստիայի մեռած, հետագայում նաև կենդանի անդամները նույնպես պաշտամունքի առարկա էին աստվածների կողքին՝ և նրանց ևս նվիրված էին տաճարներ:

Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն» մեջ տեղեկություններ են պահպանվել հին Հայաստանի հեթանոսական տաճարներից մեկի՝ Անահիտ դիցուհուն նվիրված տաճարի մասին. «...հայերը առանձնապես պաշտում են Անահիտին, որին տաճարներ են նվիրված բազմաթիվ տեղերում և մանավանդ Եկեղիքում. և նվիրաբերում են այդ տաճարներին ստրուկներ և ստրկուհիներ»⁸⁷: Հայտնի է, որ դիցուհու անունով Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահտական. այդ փաստը նշում են թե՛ անտիկ և թե՛ հայ պատմիչները: Վերջիններիս մոտ Անահիտի տաճարից բացի՝ տեղեկություններ են պահպանվել մի շարք այլ տաճարների մասին, որոնք Անահիտի տաճարի նման ծագում են դեռ հելլենիստական կամ նույնիսկ շատ ավելի վաղ շրջանից: Դրանք են Արամազդ-Ջևսի տաճարը Դաւանաղյաց Անիում, Վահագն-Հերակլեսի տաճարը Աշտիշատում, Նանեի տաճարը Թիլում⁸⁸ և այլն և այլն:

Անահիտի տաճարի պատկերմանը զուգահեռ Ստրաբոնը Փոքր Ասիայի՝ Հայաստանին սահմանամերձ գոտու մի շարք տաճարներ է նկարագրում Պոնտական Կոմանայում, Կապադովկիայի Կոմանայում, Ջելայում և մի շարք այլ վայրերում: Այստեղ նա հիշատակում է տաճարների քրմական կոլեկտիվները, լայնատարած տաճարային հողերը, նրանց վրա աշխատող հազարավոր հիե-

86 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1958.

87 Strabo, XI, 14, 16:

88 Տե՛ս Ագաթ., էջ 409, 410, 422: Փավստոս, Գ, 47: